

МАНБАШУНОСЛИК // ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ //

SOURCE STUDY

ИСЛОМОВ ЗАҲИД

филология фанлари доктори, профессор, ЎХИА

Маҳмуд Замахшарий “Муқаддамату-л-адаб” асарининг Хоразм қўлёзмалари таҳлили

Аннотация. Мовароуннаҳр маънавий муҳитига ўзининг илмий мероси билан катта таъсир кўрсатган Маҳмуд Замахшарийнинг тилишунослик, лугатишунослик, адабиётшунослик, диний илмлар, дидактика, география каби фан соҳаларига оид 70 дан ортиқ асарлари аниқланган. Олим илмий меросида тилишунослик ва лугатишунослик алоҳида ўрин тутди. Маҳмуд Замахшарий барча фан соҳаларини тилишунослик ва лугатишунослик билан боғлиқ ҳолда ёритади. Олимнинг машҳур “Муқаддамату-л-адаб” асари мана шундай услубдаги манбалар сирасига киради. Дастлабки кўптилли лугат сифатида эътироф этилган ушбу асарнинг арабча-форсча-туркий уч тилли, арабча-форсча-туркий-мўғулча тўрт тилли қўлёзмалари мавжуд. Асар беш қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи исм сўз туркумига оид сўзлар, иккинчи қисмига феъл ва ундан ясалган сўзларга бағишланган. Унинг учинчи қисми ёрдамчи сўзларга, тўртинчи қисми исмларнинг турланишига ва бешинчи қисми феълларнинг тусланишига оид грамматик қоидалардан иборат. Дунё фондларида асарнинг беш қисми жамланган нусхалари, шунингдек грамматик қисмлари алоҳида кўчирилган қўлёзмалари мавжуд. Асарнинг лугат қисмлари ҳажман катта ва муҳим илмий аҳамият касб этади. Айниқса, асарнинг туркий сўзлик киритилган қўлёзмаларидаги туркий сўзлик жаҳон тилишунослигида ўрганилмаган ва долзарб мавзулар сирасига киради. “Муқаддамату-л-адаб” лугатининг 10 та нодир қўлёзмаси Тошкент фондларида, ҳозирча аниқланган 62 та нусхаси дунё мамлакатлари фондларида сақланмоқда. Уларнинг асосий қисми XIII-XIV асрларда кўчирилган ва мазкур давр туркий тил сўзлигининг бойлиги ва маъно хусусиятларини тадқиқ этишида муҳим манба вазифасини ўтайди. Ҳозирга қадар дунё фондларида 6 та Хоразмда кўчирилган қўлёзмалари аниқланган. Асарнинг энг қадимий қўлёзмаси 1257 йили Хоразмда кўчирилган арабча-форсча-туркий сўзлик киритилган ва ҳозирда Туркиянинг Сулаймония фондида сақланаётган нусха ҳисобланади. Асарнинг Хоразм қўлёзмалари Туркия, Догистон, Франция давлатлари фондларида сақланади.

Таянч сўз ва иборалар: Маҳмуд Замахшарий, Хоразм, “Муқаддамату-л-адаб”, лугатишунослик, тилишунослик, исмлар, феъллар, ёрдамчи сўзлар, кўптилли лугат, қўлёзма, фонд.

Аннотация. Более 70 трудов Махмуда Замахшари, оказавших большое влияние на духовное наследие Мавераннахра, посвящены языкознанию, лексикографии, литературоведению, религиозным наукам, дидактике, географии. В научном наследии ученого особое место занимают языкознание и лексикография. Все сферы науки Махмуд Замахшари освещает в связи с лингвистикой и лексикографией. Знаменитое произведение ученого “Муқаддамату-л-адаб” – “Введение в изящную словесность” входит в

число источников такого типа. Это произведение, признанное в качестве первого многоязычного словаря, содержит арабо-персо-тюркские трехязычные, арабо-персо-тюрко-монгольские четырехязычные рукописи. Произведение состоит из пяти частей, первая часть посвящена именам, вторая – глаголам и производным от них словам. Третья его часть состоит из грамматических правил, касающихся вспомогательных слов, четвертая часть посвящена склонению существительных, а пятая часть – спряжение глаголов. В мировых фондах имеются списки, в которых собраны пять частей произведения, а также рукописи, в которых грамматические части переписаны отдельно. Объем словарных частей произведения большой и имеет важное научное значение. В частности, тюркская лексика в рукописях, включенные в тюркскую лексику произведения, входит в число тем, которые не изучаются и актуальны в мировой лингвистике. 10 редких рукописей словаря “Мукаддамату-ла-адаб” хранятся в фондах Ташкента, 62 экземпляра – в фондах стран мира. Основная их часть была перемещена в XIII – XIV веках, и этот период служит важным источником для изучения богатств и смысловых особенностей тюркского языкового словаря. До сих пор в фондах мира выявлено 6 рукописей, которые были переписаны в Хорезме. Самая древняя рукопись включающая арабо-персо-тюркский словарь, переписанная в Хорезме в 1257 году, ныне хранится в Фонде Сулеймана в Турции. Хорезмские рукописи произведения хранятся в фондах Турции, Дагестана, Франции.

Опорные слова и выражения: Махмуд Замахшари, Хорезм, “Мукаддамату-ла-адаб”, лексикография, лингвистика, имена, глаголы, вспомогательные слова, многоязычный словарь, рукопись, фонд.

Abstract. More than 70 works of Mahmud Zamakhshari, which had a great influence on the spiritual heritage of Maverannah, are devoted to linguistics, literature, religious studies, didactics, geography. Linguistics and word science occupy a special place in the scientific heritage of the scientist. Mahmud Zamakhshari covers all areas of science related to linguistics and lexicography. The famous work of the scientist “Muqaddamatu-l-adab” is one of the sources of this style. This work, recognized as the first multilingual dictionary, contains arabic-persian-turkic trilingual, arabic-persian-turkic-mongolian four-language manuscripts. The work consists of five parts, the first title of which belongs to the category of words, and the second is dedicated to the verb and its derivatives. The third part consists of grammatical rules concerning auxiliary words, the fourth part-declension of nouns, and the fifth part-declension of verbs. There are copies in world collections that contain five parts of the work, as well as manuscripts in which the grammatical parts are translated separately. The volume of the dictionary parts of the work is of great and important scientific significance. In particular, the turkic vocabulary in the manuscripts included in the turkish vocabulary of the work is among the topics that are not studied and are relevant in world linguistics. 10 rare manuscripts of the dictionary “Muqaddamatu-l-adab” are stored in the funds of Tashkent, 62 copies-in the funds of countries around the world. The main part of them was moved in the XIII-XIV centuries, and this period serves as an important source for studying the richness and semantic features of the turkic language dictionary. So far, 6 manuscripts have been found in the funds of the world, which were rewritten in Khorezm. The oldest manuscript of the work is the arabic-persian dictionary, rewritten in Khorezm in 1257 and now stored in the Suleiman Foundation of Turkey. Khorezm manuscripts of the work are stored in the funds of Turkey, Dagestan, and France.

Keywords and expressions: *Mahmud Zamakhshari, Khorezm, “Muqaddamatu-l-adab”, lexicography, linguistics, nouns, verbs, auxiliary words, multilingual dictionary, manuscript, fund.*

Хоразм илмий муҳитининг йирик вакили “араблар ва ажамлар устози” Маҳмуд Замахшарийнинг илмий мероси жуда кенг қамровли соҳаларни қамраб олади. Мустақиллик олим меросини ўрганиш учун том маънода кенг имкониятларни яратди. Ўзбекистонда замахшарийшунослик илмий мактаби шаклланди. Аллома илмий меросида унинг илк кўптилли луғат ва грамматик рисоалар тўплами ҳисобланган “Муқаддамату-л-адаб” асарининг муҳим ўрин тутди. Луғатшунослик соҳасида бу каби катта ҳажмли, кўптилли луғат учрамайди. Шарқ манбашунослиги асарининг арабча-форсча икки тилли, арабча-форсча-туркий уч тилли, арабча-форсча-туркий-мўғулий тўрт тилли қўлёзмалари давримизга қадар етиб келган. Асар қўлёзмалари Ўзбекистон, Россия Федерацияси, Германия, Франция, Англия, Италия, Туркия, Саудия Арабистони, Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Туркменистон давлатларининг қўлёзмалар фондларида сақланмоқда.

Маҳмуд Замахшарийнинг машҳур “Муқаддамату-л-адаб” асари Хоразмшоҳ Аловуддавла Абулмузаффар Отсизнинг илтимоси билан унинг маъмура кутубхонаси учун махсус ёзилган. Хоразмшоҳ Отсизнинг аждодларидан қолган бой кутубхонасини янги асарлар билан мунтазам бойитиб бориш унинг энг севимли фаолияти эди. Шу боис Маҳмуд Замахшарий Арабистондан қайтиши биланок ўз саройига таклиф этади ва асардан бир қўлёзма кўчиришни топширади. Замахшарий илмий меросида унинг машҳур “дунё хазинасига тенг” “Муқаддамату-л-адаб” асари алоҳида ўрин эгаллайди. Манбашунослик фанидан маълумки, асар беш қисмдан иборат бўлиб, дастлабки икки исмлар ва феъллар қисмлари луғат сифатида, кейинги уч қисми грамматик рисоалар сифатида машҳур бўлган. Асар луғат қисмларининг дунё фондларида ҳозирча аниқланган 80 дан ортиқ икки, уч, тўрт тиллик қўлёзмалари, грамматик қисмларининг мингга яқин қўлёзмалари мавжуд.

Демак, хоразмшоҳлар сулоласи олимнинг асарларига катта эътибор берганлар, котибларга унинг асарларидан нусхалар кўчирилишига ҳомийлик қилганлар. Бу ҳақда Маҳмуд Замахшарий “Муқаддамату-л-адаб” асарининг кириш шундай ёзади: Араб тилини қолган барча тиллардан, шунингдек, нозил қилинган китоб (Қуръон) ни бошқа китоблардан фазилатли қилган Тангрига шукрлар бўлсин. Арабча сўз ёзишни билмаган пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) ва ундан кейинги мўътабар зотларга ҳамда бу (араб) тилининг улуғлигига салавотлар бўлсин. Тангри унга жуда шарафли ишни буюрди. Дарҳақиқат, ислом миллати унинг турли илмларини, адабиётининг турли соҳаларини яхши билувчиларга чуқур эҳтиёж сезмоқда. Бу илмларни пухта эгаллаганлар мазкур миллат уламоларидан ҳисобланадилар. Улар имомларнинг сафларида ёд этиладилар. Тангри бу табақага подшоҳлар булутларининг ёмғирларини тўкмайдиган қилди. Ҳеч бир кимсага уларнинг адиблари,

хатиблари, котиб-ёзувчилари, шоирларига берилганчалик совға-саломлар берилмади. Араб давлати тугагандан сўнг ўтган асрлар ичида уларга меҳрибонлик қиладиган, уларни ихтиёр этадиган, уларга кафил бўладиган, ишларини битказадиган, уларнинг ҳунарларини билиб, қадрига етадиган, ҳунарларига кетадиган харажатларни қоплайдиган бирорта шижоатли подшоҳ келмади. Аллоҳ таоло бизнинг замонамизда адаб илмининг ғалабаси учун Отсиз ни танлади. Унинг қалбига адаб тилига нисбатан муҳаббат солди. У улуг амир, сипоҳсолор Алоуддавла Абулмузаффар Отсиз бин Хоразмшоҳдир. Тангри уни юқори тутсин, тавфиқига рижо берсин. У фозиллар билан қуриладиган давралардан бекиёс лаззатланади, билимдонлар билан бўладиган суҳбатлардан овунади. Кенг карамининг сояси уларнинг боши узра тортилиб туради, уларнинг хонадонлари Отсиз берган беҳисоб инъомлар билан ажралиб туради. У олимларга муттасил совғалар ва кийим-кечаклар беради, инъомлар юборади.

Кундуз кун иди, менга ўзининг кутубхонаси учун “Муқаддамату-л-адаб” китобидан бир нусха ёзиб бериш мазмунидаги муқаддас буйруғи етиб келди. Унинг буйруғи доимо улуг бўлсин. Мен унинг фармонини бажаришга киришдим. Унинг номига бағишланган бу китобни унинг учун битказдим. Ушбу китоб кўнгилларга мойил бўлди. Китоб эллар аро кун чиқар, жануб шамолидек тарқалди. Мен асарнинг барча элларда ва ҳар доим ёдда тутилиши, унинг азиз номи барча тилларда дoston бўлишини истадим. Тангри таоло унинг гўзал отини юксакларга кўтаришга, улуг савобларга сазовор бўлишига ёрдам берсин¹.

Маҳмуд Замахшарий “Муқаддамату-л-адаб” асарининг луғат қисмлари киритилган дунё фондларидаги 100 яқин нодир қўлёзмаларини дастлабки ўрганиш улар орасида Хоразмда кўчирилган ёки хоразмлик котиблар китобат қилган қўлёзмалар кўплиги аниқланди. Мазкур қўлёзмаларнинг асосий қисми хорижий мамлакатларда сақланмоқда. Ўйиборли жиҳати уларнинг китобат даврининг қадимийлиги ва сўзликка туркий муодиларнинг киритилганлиги ҳисобланади.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг луғат қисмларидаги сўзлар Маҳмуд Замахшарий ишлаб чиққан ички мавзулар асосида тузилган. Мазкур қисмдаги сўз мақолалари ўзига хос ички тартибда берилган. Асар қўлёзмаларининг берилиш тартиби асосан бир-бирига ўхшаш. Луғат сўзлигининг берилиш тартибини аниқроқ тасаввур қилиш учун асарнинг дунёдаги ягона арабча-форсча-туркий-мўғулча тўрт тилли қўлёзмаси асосида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ².

Дастлаб сўзнинг бирликдаги кўриниши келтирилган бўлиб, ундан сўнг лозим ўринлардагина унинг кўплик шакли кўрсатилган. Мазкур бирликдаги

¹The Muqaddimat al-Adab: A Facsimile Reproduction of the Quadrilingual Manuscript (Arabic, Persian, Chagatai and Mongol). Tokyo. 2008. p. 001b-005b.

²Mahmud Zamaxshariy. Muqaddamatu-l-adab. O‘zFA Adabiyot muzeyi, qo‘lyozma № 202.

арабий сўзнинг форсий, туркий ва мўғулий сўзликлари унинг остига кетмакет ёзилган. Сўзнинг кўплик шакли арабий сўзликда айнан келтирилган бўлса, форсий сўзликда جمع— жамъ – “кўплик” сўзи билан кўрсатилган. Айнан шу кўпликдаги сўзларнинг туркий ва мўғулий шакллари жамъ сўзининг бош ҳарфи ж— жим билан белгиланган. Айрим ўринларда бирликдаги сўзнинг икки ва ундан ортиқ кўплик шакли берилган.

Масалан: سحر— саҳар – تانك— тонг сўзининг اسحار— асҳа:р ва سحور— суҳу:р кўринишидаги кўплик шакллари берилган. Уларнинг ҳар иккаласи ж— жим ҳарфи билан кўрсатилган. Шунингдек, زمن— заман сўзининг ازمان— азма:н ва ازمنة— азмина каби عصر— ьаср сўзининг اعصار— аьса:р ва عصور— усу:р кўринишидаги кўплик шакллари ҳам форсий сўзликда جمع— жамъ сўзи ва туркий ҳамда мўғулий сўзликда ж— жим ҳарфи билан кўрсатилган. Қўлёзма матнини синчковлик билан ўрганиш матнда икки, уч ва тўрттадан кўплик шаклларига эга бўлган ҳолатлар мавжудлигини кўрсатди.

Араб тилидаги сўзнинг ўзи айнан бошқа тилларда ҳам қўлланилган бўлса, у ҳолда бу сўз форсий, туркий, мўғулий муодилда арабча معروف— маъру:ф сўзи билан кўрсатилган. Форсий муодилда бу сўз тўлиғича ёзилган бўлиб, туркий ва мўғулий сўзликда эса маъру:ф сўзининг охирги ҳарфи ف— фа билан белгиланган, масалан:

арабча نارنج— на:ринж
форсча معروف— маъру:ф
туркий ف— фа
мўғулий ف— фа
арабча عرش— ьарш
форсча معروف— маъру:ф
туркий ف— фа
мўғулий ف— фа
арабча بلغم— балғам
форсча معروف— маъру:ф
туркий ف— фа
мўғулий ف— фа
арабча صدی— сада:
форсча معروف— маъру:ф
туркий ف— фа
мўғулий ف— фа

Демак, юқоридаги نارنج— на:ринж, عرش— ьарш, بلغم— балғам, صدی— сада: каби сўзлар форс, туркий, мўғул тилларида айнан арабий кўринишдагидек қўлланилган.

Агар арабий сўзнинг форсий таржимаси туркий ҳамда мўғулий сўзликда айнан форсчадагидек ўзгаришсиз қўлланилган бўлса, у ҳолда сўзликнинг туркий, мўғулий шаклдошлари ف— фа ҳарфи билан кўрсатилган, масалан:

арабча ادراج— идриж

форсча —الو алу
 туркий —ف фа
 мўғулий —ف фа
 арабча —تين ти:н
 форсча —شفتالو шафталу
 туркий —ف фа
 мўғулий —ف фа
 арабча —زحل зуҳал
 форсча —كيون кайван
 туркий —ف фа
 мўғулий —ف фа
 арабча —شرفة шурфа
 форсча —كنكره кунгра
 туркий —ف фа
 мўғулий —ف фа
 арабча —عربي арабий
 форсча —تازی زفان тазий зафан
 туркий —ف фа
 мўғулий —ف фа

Сўзнинг туркий шакли мўғулий сўзликда қўлланилган бўлса, у ҳолда мўғулий сўзликдаги сўз ўрнига —ف фа ҳарфи қўйилган. Бунда араб, форс, туркий тиллардаги мазкур сўзнинг муодиллари ўз ўрнига тўлиғича ёзилган, масалан:

арабча —مشمش мишмиш
 форсча —زردالو зарда:лу
 туркий —ايروك эрук
 мўғулий —ف фа
 арабча —اخاص ихха:с
 форсча —الوى سياه алуйи сиёҳ
 туркий —قره الو қара алу
 мўғулий —ف фа
 арабча —قيد қайид
 форсча —بند банд
 туркий —بقاو буқав
 мўғулий —ف фа
 арабча —سلمة суллама
 форсча —نردبان нардбан
 туркий —شاتو шату
 мўғулий —ف фа

Қўлёзма матнида арабий сўзнинг кетма-кет икки маънодоши келган бўлса, у ҳолда биринчи сўзга унинг таржимаси ёзилган ва ўзидан кейинги маънодоши —مثله мислуҳу – “унга ўхшаш” ибораси билан кўрсатилган. Сўзларнинг маънодошлари уларнинг сонига қараб кетма-кет жойлаштирилган, масалан: —ناحية на:ҳийа сўзи туркийда —سارى сари маъносида изоҳланган. Бу

сўздан кейин келган جانب — жа:ниб, وجه — важҳ, جهة — жиҳат, قطر — қутр, رجا — ража:, عرض — ʼурд, شفاء — шафа:, طرف — тараф, حافة — ҳа:ффат сўзлари форсий, туркий, мўғулий сўзликда мислуҳу ибораси билан берилган. Демак, юқоридаги турли шаклдаги арабий сўзларнинг барчаси туркий тилда бир хил сўз билан ифодаланган. Бундан ташқари қўлёзма матнида ушбу қўлланилган ҳолатдан чекинишлар ҳам учрайди. Масалан, арабий ظل — зилл форсийда سایه — са:йа, туркийда کولاک — қўлага тарзида кўрсатилган. Зилл сўздан кейин унинг синоними арабий فىء — фай сўзининг остига “соя” мазмунидаги форсий, туркий, мўғулий сўзлар олдинги қатордаги каби айнан тўлиқ кўрсатилган.

Арабий برق — барқ сўзи форсийда درخش — дарахш, туркийда ياشين — йашин, мўғулийда ياشين — йашин тарзида изоҳланган.

Мазкур сўздан кейин келган арабий صاعقة — са:ъиқа сўзи ҳам «яшин» мазмунини англатади, лекин унинг остидаги форсий сўзликда مثله — мислуҳу белгиси, туркийда يشين — йашин, қайта такрорланган ва мўғулий сўзликда م — мим ҳарфи билан кўрсатилган.

Қўлёзма матнида арабий, форсий, мўғулий сўзликдаги маънодошлар ўз ўрнида берилиб, туркий сўзлик муодили معروف — маъру:ф — ф ҳарфи билан белгиланган ҳолатлар ҳам учрайди. Масалан:

арабча ورق — варақ
форсча کاغذ — ка:ғаз
туркий ف — фа
мўғулий جالسون — жалсун
арабча صورة — су:рат
форсча بيکر — пайкар
туркий ف — фа
мўғулий سومه — сума

Юқоридаги мисолларда туркий сўзлик ўрнида ф — фа ҳарфининг кўрсатилиши айнан варақ ҳамда сураат сўзларининг ўзгаришсиз туркий сўзликда ҳам қўлланилганига ишора қилади.

“Муқаддамату-л-адаб” нинг бу нусхасида юқоридаги ҳолатнинг бошқа бир кўриниши ҳам учрайди. Бунга кўра арабий сўзликдаги сўз мақоласининг форсий ҳамда туркий муодиллари маъру:ф сўзи билан кўрсатилган. Матн таркибидаги мўғулий сўзликда эса унинг мўғулча муодили келтирилади.

арабча امانة — ама:нат
форсча معروف — маъру:ф
туркий ف — фа
мўғулий دانك — данг
арабча ادب — адаб
форсча معروف — маъру:ф
туркий ف — фа
мўғулий ابرى — аброй¹

¹Qarang: Poppe N.N. Mongolskiy slovar “Muqaddamatu-l-adab” I. II., Moskva, 1938.

Бундан ташқари қўлёзма матнида юқоридаги ҳолатлардан ҳам фарқли ўринларни учратиш мумкин. Масалан, арабий شحنة — *шаҳна* мақоласи форсийда маъру: ф, туркий сўзликда داروغه — *даруға*, мўғулийда ف — *фа* белгиси билан кўрсатилган. Демак, форсийда شحنة — *шаҳна* сўзи араб тилидаги каби ўзгаришсиз қўлланилган. Қўлёзмадаги мўғулий шакл ўрнидаги ف — *фа* эса мазкур ўринда туркий даруға сўзининг келишини кўрсатмоқда. Бу ҳолат қўлёзма матнида қуйидагича белгиланган:

арабча شحنة — *шаҳна*
форсча معروف — *маъру:ф*
туркий داروغه — *даруға*
мўғулий ف — *фа*

Қўлёзма матнида ўзига хос тузилиш жиҳатларига эга бўлган ҳоллар ҳам учрайди. Масалан, арабий قصر — *қаср* сўзи форсий كوشك — *кўшк* тарзида келтирилган. Туркий сўзликда бу сўз مثله — *мислуҳу* ишораси билан изоҳланиб, мўғулий кўринишда ف — *фа* ҳарфи билан кўрсатилган. Юқоридаги туркий мақола сўзнинг берилиш қондасига биноан ўзидан олдинги сўзга ўхшаш бўлиши керак, яъни қаср сўзи قيشليق — *қишлиқ* эв тарзида изоҳланмоғи лозим. Лекин қаср сўзидан кейинги мақолага мурожаат этсак. Бу сўз сарх бўлиб, у форсий كوشك — *кўшк* баланд, туркий بدوك كوشك — *будук кўшк*, мўғулий اندرون كوشك — *андурун кўшк* сўзлари ёрдамида ифодаланган. Демак, арабий قصر — *қаср* сўзи туркий сўзликда форсий муодилга ўхшаш كوشك — *кўшк* тарзида изоҳланади. Шу мақоланинг мўғулий муодилига келсак, у ف ҳарфи билан белгиланган эди. Бу эса мўғулий сўзликда ҳам كوشك — *кўшк* сўзи қўлланганлигига ишора қилади.

Асарнинг феъллар қисми тўлиқ бўлиб, жуда равон хат билан ёзилган. Феъллар қисмида ҳам айрим шартли қисқартмалар қўлланилган. Кетма-кет келган маънодош феъллар مثله — *мислуҳу* қисқартмаси билан кўрсатилган. Масалан, جنىح اليه — *жанаҳа илайҳи* феъли туркийча كونىل سىندى انقه — *кўнгил синди анқа* тарзида изоҳланган. Мазкур феълдан кейин берилган арабий جنىح له — *жанаҳа лаҳу* феъли туркий сўзликда мбелгиси билан кўрсатилган. Демак, мазкур жанаҳа лаҳу феъли ҳам олдинги كۆنگىل سىندى انقه маъносини англатади.

Бундан ташқари феъллар қисмида кетма-кет иккидан ортиқ белгиси билан кўрсатилган феълларни учратиш мумкин. Қўлёзманинг арабий сўзлигидаги غضبه الشىء — *задабаҳу аш-шай’а* туркийда كوج بىلان الدى اندىن نيمه نى — *куч биланалди андин нимани* тарзида изоҳланган. Ундан кейинги арабий غضبه على الشىء — *задабаҳу ʔала-ш-шай’а* иборалари туркийда белгиси билан кўрсатилган.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг ушбу нусхаси таркибидаги арабий матнга ҳаракатлар қўйилган. Лекин арабий матндаги ҳаракатларнинг тушиб қолиш ҳоллари ҳам учрайди. Қўлёзмадаги форсий, туркий, мўғулий сўзлик матнида эса ҳаракатлар берилмаган. Юқоридаги сўзликлар матнидаги айрим сўзларнинг ўқилишини аниқлаштириш мақсадида ўрни билан ҳаракатлар киритилган

мисолларни ҳам учратиш мумкин. Масалан, форсий сўзликда ملك – малак, خرجين – хуржин, ابريق – ибриқ, در – дар, مردم – мардум, ملك چشم – милки чашм, мўғулий сўзликда منكه – минка, كي – ки, جلولىق – жалвалиқ, جلوه – жалава.

Маҳмуд Замахшарий “Муқаддамату-л-адаб” асарининг луғат қисмлари киритилган дунё фондларидаги 100 якин нодир қўлёзмаларини дастлабки ўрганиш улар орасида Хоразмда кўчирилган ёки хоразмлик котиблар китобат қилган қўлёзмалар кўплиги аниқланди. Мазкур қўлёзмаларнинг асосий қисми хорижий мамлакатларда сақланмоқда. Эътиборли жиҳати уларнинг китобат даврининг қадимийлиги ва сўзликка туркий муодилларнинг киритилганлиги ҳисобланади.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг тарихи кўрсатилган энг қадимий қўлёзмасининг Хоразм нусхаси Туркиянинг Ёзгат шаҳрида Маориф кутубхонаси фондида 396 ҳужжат рақами остида сақланган ҳозирда Истамбулдаги Сулаймония кутубхонаси хазинасига кўчирилган манба саналади. Ушбу манба шу кунга қадар тадқиқотларда ўзи сақланган жой номи билан “Ёзгат” қўлёзмаси сифатида зикр қилинган. Ундаги маълумотга кўра, бу қўлёзма 655 ҳижрий йил, учинчи жумаду-л-аввал шанба, яъни 1257 йил 27 май куни Хоразмда котиб Иброҳим бин Маҳмуд Суфи Муаззин томонидан кўчирилган. Шу сабабли туркий сўзлик киритилган мазкур қўлёзмани “Ёзгат” деб эмас, “Хоразм” нусхаси деб аташ илмий нуқтаи назардан тўғри бўлади.

Хоразм қўлёзмасининг дастлабки варақларига Қуръоннинг Нуҳ ва Жин сураларидан парчалар ёзилган. Асарнинг муқаддима қисми тушиб қолган. Асосий матн исмлар қисми ”тупроқ”бобининг “маъдан” фаслидаги وشاح – виша:хун, میان بند – мийа:н банд, قرين باغی – қарин бағи сўзи билан бошланган. Исмлар қисмининг матни тўлиқ, лекин махсус колофон кўринишида шакллантирилмаган. Феъллар қисми тўртбурчак нақшли унвон билан бошланган, унга كتاب الأفعال – кита:бу-л-афъа:л мазмунидаги ёзув киритилган. Асарнинг ҳарфлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланишига бағишланган қисмлари тугал асардек бисмилло билан бошланиб, хотима билан тугаган. Арабий матн йирик сулс-насх хатида, қора сиёҳда ҳаракатлар билан ёзилган. Боб, фасл сўзлари сарлавҳа тарзида қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма матнидаги сўзларда учраган ر، ز، د، ذ، ص، ض، ط، ظ қаби ҳарфлар остига нуқта қўйилган. Туркий, форсий сўзлик матнида ҳам ҳаракатли ўринлар учрайди. Асар матни 347 варақдан иборат бўлиб, ҳар саҳифага етти қатордан матн битилган.

Хоразм қўлёзмасидаги туркий жумлаларнинг сўз тартиби асарнинг бошқа қўлёзмаларидаги туркий сўзлик тартибидан фарқланади. Масалан, арабий هناہ سينكىدى طعام سينكىدى انكا – ҳана’аху-т-таъа:му жумласи асарнинг “А”, “В”, “Г” нусхаларида طعام سينكىدى انكا – таъа:м сингди анга аш, Хоразм нусхасида эса طعام سينكىدى انكا – сингди анга аш, шаклида берилган. Яна бир мисол, арабий نضحہ بالماء – надаҳаҳу би-л-ма:’и ибораси “А” нусхада اوردی انی سو بيرلا – урди ани сув бирла, “В”, “Г” нусхаларида سبتی انکا سف نی – септи анга сувни тарзида изоҳланган. Бу жумла

тавсифланаётган Хоразм қўлёзмасида *سف برلا اوردى* — *сув бирла урди* кўринишида келтирилган. Мазкур қўлёзма ўзининг қадимийлиги, туркий сўзликнинг нодирлиги жиҳатидан ҳам алоҳида тадқиқот объекти бўлиши зарур. Асар матни катта ҳажмли хотима-колофон билан тугаган.

Китобат даврининг қадимийлиги нуқтаи назаридан навбатдаги қўлёзма Доғистондаги Тарих, тил ва адабиёт институти фондида 117 сақланиш рақами остида сақланаётган “Муқаддамату-л-адаб”нинг арабча-форсча-туркийча сўзлик киритилган уч тилли қўлёзмаси ҳисобланади. Бу нодир нусханинг хотимасидаги маълумотга кўра у 731 ҳижрий, 1330 милодий йили Хоразмда котиб Маҳмуд бин Юсуф Саббоғий Саробий томонидан кўчирилган. Унга муқаддима (16-36), исмлар (4а-64б) ва феъллар қисмлари (65а-246б) киритилган¹. Қўлёзманинг кириш қисмидаги маълумотга кўра мазкур нодир нусха 1940 йил Габшимин масжидидаги қўлёзмалар орасидан Р. Муҳамедов томонидан ажратиб олинган.

Асар матнининг арабча сўзлиги йирик насх хатида қора сиёҳда берилган. Форсий сўзлик унинг остига турли йўналишларда майда насх хатида киритилган. Котиб туркий сўзликнинг аҳамиятини таъкидлаш мақсадида уни қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатган ва қадимий услубдаги майда насх хатида кўчирган.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг яна бир нодир Хоразм нусхаси Туркиядаги Дамад Иброҳим Пошша кутубхонасидаги 1149 рақамли қўлёзма ҳисобланади. Қўлёзманинг дастлабки саҳифаларига Дамад Иброҳимнинг шахсий муҳри, унинг вақфига тегишли муҳрлар урилган. У муқаддима билан бошланган. Муқаддиманинг арабий матни остида сатрма-сатр форсий таржимаси ҳам берилган. Исмлар, феъллар, ҳарфлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланишига бағишланган қисмлар тўлиқ, ўзига хос колофон билан яқунланган. Асосий арабий матн йирик насх хатида, форсий матн эса настаълиқда қора сиёҳ билан берилган. Барча сарлавҳалар қизил сиёҳда ёзилган. Ҳарфлар қисмининг бошланишидаги айрим сўзларнинг остига арабий изоҳи берилган. Ҳар бир саҳифага 7 сатрдан матн жойлаштирилган.

Мазкур ноёб қўлёзма Хоразмда машҳур “Ал-Байда” мадрасасида Ибодуллоҳ Муҳаммад бин Юсуф Саройи қўли билан битилган. Китобат тарихи ҳижрий 738 йил шаъбон ойининг бошлари, яъни 1388 йил февраль ойининг охири деб кўрсатилган. Ҳозирда бу қўлёзма Сулаймония кутубхонаси фондида сақланади.

Истамбулдаги Археология музейи қўлёзма фондида 1619 сақланиш рақамида рўйхатга олинган қўлёзма “Муқаддамату-л-адаб”нинг муҳим нусхаларидан бири ҳисобланади.

¹ Katalog arabskix rukopisey institute istorii, yazika i literature Dagestanskogo filial AN SSSR (Catalog of Arabic manuscripts at the Institute of History, Language and Literature of the Dagestan Branch of the USSR Academy of Sciences), Moskva, 1977, pp. 26-27.

Мазкур қўлёзмани Закий Валидий Тўғон “Олтин ўрда” нусхаси деб атайдиган¹. Бу қўлёзма асарнинг тўлиқ нусхаси бўлиб, унга мавжуд қисмларнинг барчаси киритилган. Асарнинг бошланиши, исмлар билан феъллар қисмларининг ораси, қўлёзманинг охирида араб ва форс тилларида ёзилган рисолалар бор. Улардан бири “Хуросон устози” деб аталмиш Аҳмад бин Маҳмуд бин Муҳаммад Нисопурийнинг мусиқа илмига оид рисоласидир. Қўлёзманинг ҳар бир қисми бисмилло билан бошланиб, тамма билан тутаган. Сарлавҳа қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма ҳошиясига кўплаб тўлдиришлар киритилган, китоб соҳибларининг муҳрлари урилган. Ҳар бир саҳифага 15 қатордан матн жойлаштирилган. Форсий матн қора, туркий матн қизил сиёҳда наъзлик хатида битилган. Қўлёзманинг ҳажми 201 варақдан иборат. Қўлёзма таркибидаги биринчи – исмлар қисми Дамад Иброҳим Пошша кутубхонасидаги 1149 рақамли юқоридаги қўлёзма котиби Ҳибатуллоҳ Саройи қўли билан Эски Сарой шаҳрида 10 муҳаррам 741 ҳижрий йил, милодий 1340 йил 6 июль куни ёзилган. Асарнинг иккинчи – феъллар қисми ҳам айнан шу котиб томонидан 740 ҳижрий йил шаввол ойининг бошларида, милодий 1340 йил апрель ойида тугатилган. Ҳарфлар қисмининг китобат тарихи ҳам қўлёзма сўнгида кўрсатилган. У 26 муҳаррам 741 ҳижрий, яъни 1340 йил 12 июлда ёзилган. Қўлёзма таркибидаги асар қисмларининг кўчирилиш тарихи феъллар қисмининг дастлаб кўчирилганлигини, сўнгра исмлар ҳамда ҳарфлар қисмлари ёзилганлигини кўрсатади. Асар таркибига арабий, форсий, туркий сўзлик матни киритилган.

Туркиянинг Миллат кутубхонаси фондидаги 2009 сақланиш рақамли қўлёзма 749 ҳижрий, 1348 милодий йили Хоразмга қарашли Сирдарё хавзасининг қуйи оқимидаги Хоразмшоҳларнинг ғарбий қалъаси Жанд шаҳрида Мавлоно Ҳисомуддин Жандий томонидан кўчирилган. Арабий, форсий, туркий сўзлик матнлари киритилган бу қўлёзмадаги туркий сўзлик ўзининг қадимийлиги билан ажралиб туради.

Истанбулдаги Тўпқопи саройи қўлёзмалар фонди таркибига кирган Аҳмад III кутубхонасидаги XIII–XIV асрларда кўчирилган 2243 рақамли қўлёзма, мазкур кутубхонадаги Шамс Хиваккий томонидан кўчирилган 2470 сақланиш рақамли XIV аср нусхаси, шунингдек, 2741 рақамли арабча-форсча-туркий сўзлик киритилган қўлёзма, буларнинг барчаси “Муқаддамату-л-адаб” матнини илмий таҳлил қилиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Бу қўлёзмалар ёзув хусусияти, китобат услубига кўра Ўрта Осиё ҳудудидаги минтақаларда китобат қилинган, улар туркий тил трихини ўрганиш бўйича муҳим манбалар сифатида илмий аҳамиятга эга ҳисобланади.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг Хоразм билан боғлиқ яна бир муҳим қўлёзмаси Сулаймония кутубхонасида сақланувчи 648 рақамли Ҳожи Башир Оға нусхаси саналади.

¹Togan Z.V. Zimahseri'nin Dog'u Turkcesi ile “Mukaddimatu'l-Edeb” I [“Mukaddimatu'l-Edeb” – Zimahseri's East turkic dictionary]. Turk Medeniyati – Turkish Civilization, 1965, no 14, p 84.

У муқаддима билан бошланган. Арабий матн остида муқаддиманинг форсий таржимаси ҳам берилган. Қўлёзманинг дастлабки саҳифаларига турли шаклдаги муҳрлар урилган. Улар орасида Ҳожи Башир Оғанинг шахсий ва вақфига тегишли муҳрлари ҳам бор. Асосий матндан олдинги варақларда бошқа асарлардан бўлақлар келтирилган ва мазкур қўлёзма Ҳожи Башир Оға қўлига ўтганлиги ҳақида ёзув ҳам битилган.

Исмлар қисми матни муқаддимага улашиб кетган. Унда Хадича Турхон қўлёзмаси матнидаги каби шартли қисқартмалар берилган. Исмлар қисми мукамал колофон билан тугатилган. Қўлёзмадаги феъллар қисми тўлиқ берилган. Унинг колофонида асар Аҳмад бин Муҳаммад Шамсу-л-Хивакий Кубравий томонидан 8-сафар 797 ҳижрий йил (милодий 2-декабрь 1394 йили) Мисрда ёзилганлиги кўрсатилган. Колофон ёнида эса бу қўлёзма асарнинг Хоразм олимлари томонидан кўриб чиқилган нусхалар билан Мисрда 797 йил 9 рабиу-л-аввал (милодий 1395 йил 3 январь) куни қиёсланганлиги ҳақида ёзув бор. Қўлёзманинг ҳар бир саҳифасига 13 қатордан матн жойлаштирилган.

Феъллар қисми тугагандан сўнг асарнинг муқаддимаси қайтадан кўчирилган. Сўнгра исмлар қисмининг матни тўлиқ қайта келтирилган. Унинг таркибига туркий сўзлик ҳам киритилган. Исмлар қисмининг ҳошиясига кўплаб тўлдиришлар, грамматик қоидалар, ҳадислардан намуналар, шеърӣ парчалар ёзилган. Қўлёзманинг бу қисми ҳам анчагина қадимий бўлиб, матн сўнггида унинг ҳижрий 749 (милодий 1348) йил кўчирилганлиги кўрсатилган. Саҳифага 8 қатордан матн киритилган. Ёзув услуби, китобат хусусиятларига кўра, бу қисм олдинги қисмга нисбатан илгарироқ кўчирилган.

Демак, “Муқаддамату-л-адаб”нинг Ҳожи Башир Оға қўлёзмаси таркибига икки нодир нусхаси киритилган. Унинг таркибидаги қадимий туркий сўзлик Хоразмда китобат қилинган манбалар билан қиёсланганлиги билан муҳим илмӣ аҳамиятга эга.

Асарнинг диққатга лойиқ қўлёзмаларидан яна бири сифатида Туркиянинг Маниса кутубхонасидаги 2850 сақланиш рақамли нусхани келтириш мумкин. Бу қўлёзма Дамад Иброҳим Пошша кутубхонаси, Археология музейи фондидаги манбалар сингари Ҳибатуллоҳ бин Қосим бин Аҳмад бин Масъуд бин Ҳисомуддин Саройи томонидан Амир Мурод бин Амир Шохин бин Амир Иззуддин саройидаги кутубхона учун махсус кўчирилган сарой нусхаси ҳисобланади.

Қўлёзманинг бошланиш қисмидан бир неча варақ тушиб қолган. Асар муқаддиманинг *خطبائهم و متسرليهم و شعرائهم* – *хутаба:иҳим ва мутарсили:ҳим ва шуъара:иҳим* сўзлари билан бошланган. Исмлар қисми тўлиқ кўчирилган. Феъллар қисми бисмилло билан бошланган, матни тўлиқ. Қўлёзманинг бошланиши ҳамда охириги варағига Маниса кутубхонасининг юмалоқ муҳри урилган. Муқаддимадаги ёзувга кўра, мазкур қўлёзма Аламмӣ Али Афандининг вақфига кирган – وقف مرحوم علمى على افندى. Қўлёзма ҳошияларига кўплаб тўлди-

ришлар, грамматик изоҳлар киритилган. Арабий сўзлик матни йирик насх хатида, форсий сўзлик матни эса сатрлар оралиғига настаълиқ хатида ёзилган. Ҳар бир саҳифага 9 қатордан матн жойлаштирилган. Қўлёзманинг жами ҳажми 270 варақдан иборат. Асарнинг мазкур нусхаси 800 ҳижрий йилнинг 25-рамазону-л-муборақ, сешанба (милодий 1398 йил 12 июнь) куни ёзиб тугатилган.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг арабча-хоразмийча нусхаси Қўния нусхаси номи билан илмий истифодага кирган. Бу қўлёзма Юсуф Оға кутубхонасида дастлаб 1755, сўнгра 6919, ҳозирги кунда 5010 инвентар рақами остида сақланмоқда. Қўлёзманинг бошланиш қисми нуқсонли бўлиб, у исмлар қисмининг қариндош-уруғчиликка бағишланган бобидаги *عم* – *аммун* – “амаки” сўзи билан бошланган.

Асарнинг исмлар қисми анъанавий хотима билан тугаган. Исмлар қисмининг умумий ҳажми 31 варақни ташкил этади. Феъллар қисмининг матни тўлиқ сақланган. Исмлар ва феъллар қисмларида ҳар бир саҳифага 8 қатордан матн жойлаштирилган. Арабий сўз мақолаларининг араб ёзувидаги хоразмий муодили сатрлар орасига ёзилган. Мазкур қисмларнинг хотимасида уларнинг китобат тарихи кўрсатилган эмас. Қўлёзмани илмий ўрганиш, китобат хусусиятларини таҳлил этиш уни XII асрга оид деб ҳисоблашга асос бўла олади. Бундан ташқари, асарнинг арабий матни XII–XIII аср қўлёзмалари хатига ўхшаш йирик сулс-насх ёзув услубида ёзилган. Бу далил ҳам қўлёзманинг қадимийлигига ишора қилади.

Қўлёзма таркибига асарнинг учинчи – ҳарфлар, тўртинчи – исмларнинг турланиши, бешинчи – феълларнинг тусланиши қисмлари ҳам киритилган. Мазкур қисмлар дастлабки қисмлар ёзувига нисбатан кичикроқ, лекин қадимий ёзув услубида битилган. Сарлавҳалар йирик, сулс-насх хатида ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма матни билан танишиш унинг ўта моҳир хатот томонидан кўчирилганлигини кўрсатади. Қўлёзманинг охири ҳам нуқсонли. Нусхадан асардаги феълларнинг тусланишига бағишланган бешинчи қисм таркибига кирган ўтган, ҳозирги-келаси замон, буйруқ майлига бағишланган боблар, шунингдек, масдар, аниқ ва мажҳул даража сифатдошлари, сифат даражалари, макон ва замонни англатувчи исмлар қисмлари тушиб қолган. Қўлёзма ҳамзали феъллар фасли билан тугаган.

Закий Валидий Тўғон илк бор 1927 йили мазкур қўлёзма матни билан танишган ва 1948 йили уни тадқиқ эта бошлаган. У 1951 йили Истамбулда “Хоразмча таржимали “Муқаддамату-л-адаб” китобини нашр этади. Китоб таркибига “Қўния” қўлёзмасининг факсимиль наشري ва у ҳақидаги қисқача мақола киритилган. Олим факсимиль нусханинг ҳошиясида Ветштейн нашр этган “Замахшарийнинг арабча-форсча луғати” асарининг саҳифаларини “Ғ” ҳарфи, Исҳоқ Ҳожа Аҳмад Афандининг “Ақса ал-араб фи таржимати Муқаддимат ал-адаб” асари саҳифаларини “Т” ҳарфи билан кўрсатган¹.

¹Togan Z..V. Horezmce Tercumeli Muqaddimat al-adab (Khorezm translation “Muqaddamatu-l-adab”), Istanbul, 1951, 5 p.

Англиядаги Британия музейида “Муқаддамату-л-адаб”нинг учта нодир қўлёзмаси сақланмоқда. Муҳим илмий аҳамиятга эга нусхалардан бири 7429 сақланиш рақами остидаги қўлёзма бўлиб феъллар қисмидангина иборат бу нусха таркибига арабий, форсий, туркий сўзлик киритилган. Бундан ташқари хоразмийча сўзлик киритилган ўринлари ҳам учрайди¹. Қўлёзма 760/1359 йили кўчирилган.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг Хоразмга оид қўлёзмалари Францияда ҳам мавжуд. Париж миллий кутубхонасида Anquetil 34 рақамли қўлёзма (Paris Supplement turk 287) “Муқаддамату-л-адаб”нинг қадимий, нодир қўлёзмаларидан бири сақланади. Арабий-туркий сўзлик киритилган икки тилли бу қўлёзмага асарнинг иккинчи – феъллар қисми киритилган. Арабий сўзлик матни ўртача катталиқдаги насх хатида битилган. Қўлёзма таркибидagi туркий сўзликка келсак, у асарнинг Тошкент нусхаларидаги туркий сўзликка жуда яқин келади. Масалан, Тошкент нусхаларидаги арабий *أنشأ بفعل* *аниша’а йафъалу каза*: ибораси *يانقى قىلادور فلان ايشنى* *йанқи қиладур фалан ишни*, *قىلو بشلادى اول ايشنى* *башилади фалан иш қилу*, *قىلو بشلادى فلان ايش قىلو* *қилу башилади ул ишни*, Париж нусхасида *فلان نايرسانى* *қилу башилади фалан на эрсани*, Ёзгат нусхасида *فلان ايشنى* *қилу башилади фалан ишни* тарзида берилган. Нусханнинг ҳар саҳифасига 9 қатордан матн киритилган. Қўлёзма хатининг қадимийлиги, ундаги туркий сўзликнинг китобат хусусиятларига кўра, бу нусха XII–XIII асрларда Хоразмда китобат этилган, деб ҳисоблаш мумкин. Мазкур қўлёзма “Муқаддамату-л-адаб”нинг муҳим манбаларидан бири бўлиб, йиғма туркий сўзлик матнини тузишда қимматли маълумотлар беради.

Умуман, “Муқаддамату-л-адаб”нинг Хоразм қўлёзмаларининг барчаси бир-биридан муҳим, нодир манбалар ҳисобланади. Шуни таъкидлаш лозимки, мазкур қўлёзмаларнинг туркий сўзлиги ўзининг қадимийлиги билан ажралиб туради. Уларнинг юртимизга олиб келиниши, тадқиқ этилиши маданиятимиз, тилимиз, фанимиз тарихи, маънавий меросимиз сарчашмаларини аниқлаш, уларни тадқиқ этиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

¹ Togan Z..V. Horezmce Tercumeli Muqaddimat al-adab (Khorezm translation “Muqaddamatu-l-adab”), Istanbul, 1951, 6 p.